

A „történetileg hű” és a „művészileg igaz”

A múlt tanulságának rétegei Kemény Zsigmond történelemszemléletében

---

GYAPAY László

Miskolci Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs

ORCID: 0009-0001-5865-4029

The “historically faithful” and the “artistically true”. The layers of lessons from the past in KEMÉNY Zsigmond’s approach to history

Abstract | In the first half of the 1850s, KEMÉNY Zsigmond published a volume of critical essays, in which he discussed the problems of historiography and the historical novel and elaborated on the relationship between the two. He defined the concepts of the *historically faithful* and the *artistically true* as the aim of these two types of historical representation. This paper tries to clarify the content of these two concepts and their relationship to each other and examines the role such writings can play in orienting man in the universe. Regarding history itself, KEMÉNY claims that on one hand it is a meaningful whole, while on the other, it is incomplete and fragmented and can be characterized by causal relationships and elements that cannot be systematized. The paper comes to the conclusion that, in addition to depicting the fragmentation that can be experienced observing the past, the historian must reveal the causal chains that are accessible to rational analysis. In contrast, with the tools of art, the writer of the historical novel has to present the part of the past chosen as the subject of the work as a completed whole. In this, poetic justice obviously follows from the logic of the events as well as from the psychological dynamics of the characters, which establishes or strengthens the belief in the moral order of the world. Consequently, these two approaches to the past complement each other, as historiography provides points of orientation in practical life by presenting partial interrelations, while the historical novel is meant to promote the formation of a philosophical perspective.

Keywords | KEMÉNY Zsigmond, literary criticism, historical novel, artistic truth, historiography, historical faithfulness

Kemény Zsigmond azon szerzők közé tartozik, akiket nemcsak mélyen megérintett a székszis, hanem árnyaltan reflektáltak is erre az érintettségre. 1852-ben arról ír, hogy az

arasznyi élet oly keskeny, oly szűk, hogy az emberek, kik ösvényein tolonganak, jóformán magokra és a tárgyakra sem ismerhetnek. Bizonyos kábulattal a változó benyomások miatt, bizonyos optikai csalódással, melyet a láthatár fénye és köde vet a szem elébe, hirtelen bevégezzük pályánkat anélkül, hogy számolhatnánk felőle. [...] Szóval senki sem ismeri korát eléggé, senki sem tájékozhatja magát saját hatáskörében eléggé. [...] És a historikus az adathiányok s az elfogultság bő mértéke mellett is gyakran lát oly igazságokat tisztán, melyek iránt egész nemzedékek lángelméi homályban voltak.¹

Az ön- és világismeret nagyfokú korlátozottsága láthatóan nem eredményezi nála azt, hogy a történelem tanulmányozását eredménytelennek és ezért hiábavalónak gondolja még akkor sem, ha éppen itt nem közvetlenül a jelenben hasznosítható tanulságról beszél. Írásomban arra keresek választ, hogy a világosan artikulált ismeretelméleti kétségek mellett Kemény milyen tudást remélt szerezni a múlt vizsgálatából.

Két eltérő megközelítésmódot látott a múlt tanulságainak megfogalmazására: a történet- és regényírást. Ilyen jellegű munkáin kívül 1852–1854 között megjelentetett egy kötetnyi irodalomra és történettudományra reflektáló művet is. Ezek az esszék, kritikák és könyvismertetések, melyeket egyszerre jellemez a téma alapvetően gyakorlati megközelítése és a filozófiai távlat, azt követően születtek, hogy szerzőjük már jelentős alkotásokat hozott létre mindkét területen. Érthető tehát, hogy az irodalom és a történetírás viszonya az egyik fontos kérdés, mely folyamatosan felmerül ezekben a szövegekben. Pontosabban az áll Kemény érdeklődése középpontjában, hogy a két különböző természetű megközelítés esetén milyen előfeltevésekből indulhat ki az író és a történész, valamint milyen eredmény reményében milyen elvárásokkal, konvenciókkal és előzetes olvasói tudással kell számolni az egyiknek és/vagy a másiknak. Jellemző ezekre a munkáira, hogy határozott történelmi elvárásokkal, de túlnyomórészt regényírói érdekeltséggel fordul a múlt tanulmányozásának és értelmezésének kérdései felé. Ebben az összefüggésben annak vizsgálata visz közelebb a feltett kérdés megválaszolásához, hogy pontosan mit fed, és milyen kapcsolatban van egymással a Kemény által többször használt és a címben kiemelt két, kulcsszerepet játszó és egymással sokszor szembeállított fogalom: a „történetileg hű” és a „művészileg igaz”,² melyek a historiográfia és a történelmi regényírás fő célkitűzését vannak hivatva megszabni.

1 KEMÉNY Zsigmond, „Élet és irodalom”, in KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom*, szerk., tan., jegyz. TÓTH Gyula, Kemény Zsigmond művei, 123–189 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971), 169.

2 Lásd KEMÉNY, „Élet és irodalom”, 155–156, 163–163, 167; KEMÉNY Zsigmond, „Eszmék a regény és dráma körül”, in KEMÉNY, *Élet és irodalom*, 191–212, 195–196; KEMÉNY Zsigmond, „Szellemi tér”, in KEMÉNY, *Élet*

A múlt irodalmi és történeti feldolgozója számára ugyanaz a forrásanyag áll rendelkezésre. Ebből következik, hogy a „történetileg hű” és a „művészileg igaz” elérése a források kezelésének eltérő módját feltételezi. E módszertani kérdésként felfogott problémának a tárgyalása során Kemény következetesen szem előtt tartja, hogy a két – mondjuk így – diszciplinának milyen egymástól lényegesen eltérő célt tulajdonít.

Az irodalommal szemben támasztott végső világnézeti elvárását azzal jellemzi, hogy egyetért a követeléssel, miszerint az irodalmi alkotások által

az erkölcsi világrendrőlí érzéseink s eszméink ne rendíttessenek meg, vagy más szóval, hogy a költői igazságtétel egy mű bevégzésével engeszteljen minket ki, s állítsa vissza keblünkben az összhangzást, melyet az írónak az életet visszatükröző költészet céljai és az érdekesség fölfokozása miatt szükség volt a darab folyama alatt megbontani; ezek oly szépműtani törvények, melyek a költészet mindazon nemeire alkalmazandók, mik az embert és az emberi viszonyokat választják mű-anyagul.³

E sorokból gondolatmenetem szempontjából azt kell kiemelni, hogy Kemény aggály nélkül tételezi egy olyan konszenzus létét, miszerint mind az alkotó, mind a befogadó végső soron morálisan harmonikusnak gondolja a világrendet, noha a megtapasztalható élet, melynek visszatükrözését az emberrel foglalkozó művészet céljai között tartja számon, ezt a hitet nem látszik visszaigazolni, hiszen éppen a mindennapi viszonyok és történések ábrázolásával véli időlegesen megingathatónak saját előfeltevését. Bár az élettapasztalathól levonható diszharmonikus világnézeti alaptétel és a megkívánt harmonikus művészi üzenet között logikai ellentmondás feszül, a történelmi tárgyú irodalmi művel kapcsolatos elvárás – főleg a regényről és a színműről értekezik Kemény – mégis az, hogy a műfaj kínálta lehetőségekkel élve meggyőzően olyannak láttassa a történelmet (és a világot), hogy az a morális harmóniába vetett hitet megtartsa, sőt megerősítse.⁴

Míg a történelmi tárgyú szépirodalom inkább a világnézeti tájékozódást, addig a történetírás inkább a világban való gyakorlati eligazodást látszik segíteni. Ezt támasztja alá Keménynek *A mohácsi veszedelem okairól* című, fiatalkori tanulmánya, ahol a nemzeti önismeretet, melyet a „gyakorlati élet szerencsésjének” feltételeként említ, a történeti összefüggések számbavétele nélkül lehetetlennek tartja, mondván, hogy a „jelen [...] – mint a régi szkíták titkos írása, a két testvér pálcadarab egybetétele által – csak a múlt hozzájáruló kiegészítései közt ad olvasható betűket.”⁵ Persze – tovább szöve a metaforát – a két pálca által kiadott betűk sikeres olvasása sem vezet Kemény vilá-

---

és irodalom, 225–261, 251, 253; KEMÉNY Zsigmond, „Anglia története II. Jakab trónralépte után: Angolul írta Macaulay: Magyarul kiadta Csengery Antal”, in KEMÉNY, *Élet és irodalom*, 307–336, 315.

3 KEMÉNY Zsigmond, „Színművészetünk ügyében”, in KEMÉNY, *Élet és irodalom*, 283–306, 291.

4 Vö. DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikus öröksége* (Budapest: Argumentum Kiadó, 1992), 221–239; DÁVIDHÁZI Péter, „A Vanitatum Vanitas és a magyar kritika”, in „A mag kikél”: *Előadások Kölcsey Ferenc születésének 200. évfordulóján*, szerk. TAXNER-TÓTH Ernő, 139–158 (Budapest–Fehérgyarmat: Kölcsey Társaság, 1990), 139.

5 KEMÉNY Zsigmond, „A mohácsi veszedelem okairól”, in KEMÉNY, *Élet és irodalom*, 5–40, 6.

gában biztos és megnyugtató eredményre, a helyzetet még szövegértelmezési problémák is nehezítik, ugyanis a törvény betűiről 1842-ben azt veti papírra, hogy „[a]bban ki-ki, ha olvasni tud, megegyezik, hogy a huszonöt betűt nevének szólítsa, de hogy ezen varázsjelek által a lélek, az eszme mindenkinek megjelenjék, ez a mágiánál bajosabb mesterség volna.”⁶

A történelemből kiolvasott tanulságok és igazolhatóságuk pedig – úgy tűnik – többször hatnak az irodalomtól elvárt kiengesztelődés ellen, mint mellett. 1851-ben, mikor a bukott forradalmat követő helyzetet elemezve korábbi világtörténeti példákból elvont törvényszerűségeket állapít meg, hogy azok segítségével hazája jövőjének esélyeit latolgassa, Csokonait idézve⁷ meglehetősen szkeptikus végeredményre jut:

vajon amely megállapodások efölött [értsd: a kialakuló európai hatalmi rend] most létesülendek, provizóriumnak tekinthetők-e, mert még csak a dolgok kezdetének végén vagyunk, vagy pedig definitívumnak, mert már a dolgok végének kezdetéhez értünk?

Nagy kérdés az, „melyet ha mélyen vizsgálók,

Még több mélységeknek mélyére találók.”

Ödipuszi talány ez, melyet aki fölfejt, elrémül, aki föl nem fejt, eltéved.⁸

1848 júliusában, mikor a bécsi kormánynak próbál az olasz kérdés ügyében publicisztikája révén tanácsot adni, cikke végén a történelem értelmezésének eltérő lehetőségeire utalva bizonytalanítja el saját érvelését:

[o]kaim, mellyeket felhozék, egyenesen azon szellemből, melly egy nép történelete által manifestáltatik, vannak meritve. Hogy azonban illy argumentumokra csalhatlanul lehessen építeni: ezt senki sem állithatja, ki bármi keveset gondolkodott azon végtelen szétágazásáról a nézeteknek, mellyek szerint egy historiai tény fölfogatni és megbíráltatni szokott.⁹

Ezekből a logikailag nem mindig összesimuló állításokból arra lehet következtetni, hogy a történelem tanulmányozása révén bizonytalan érvényű munkahipotézisek fogalmazhatóak meg, melyeknek hiánya a világban való eligazodás során mégis több veszteséggel jár, mint amennyi veszélyt bizonyíthatatlanságuk miatt okoz(hat)nak. Ez

6 KEMÉNY Zsigmond, „A kodifikáció és historiai oskola”, in KEMÉNY Zsigmond, *Korkívánatok: Publicisztikai írások*, kiad., tan., jegyz. RIGÓ László, Kemény Zsigmond művei, 18–31 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983), 25.

7 CSOKONAI VITÉZ Mihály, „Halotti versek [a’ Lélek’ halhatatlanságáról]”, in CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények*, kiad. SZILÁGYI Ferenc, 5 köt., Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975–2002), 5:257.

8 KEMÉNY Zsigmond, „Még egy szó a forradalom után” in KEMÉNY Zsigmond, *Változatok a történelemre*, szerk., tan., jegyz. TÓTH Gyula, Kemény Zsigmond művei, 377–559 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982), 379.

9 KEMÉNY Zsigmond, „[Cikk cím nélkül]”, *Pesti Hirlap*, 1848. júl. 26. [117. szám], 691.

zel összhangban a munkahipotézisekhez, a teóriákhoz való viszonyulását általános szinten 1842-ben így fogalmazza meg: a „követelés, hogy le kell mondani a teóriáról, mert a fonák teóriák nagy veszéllyel járnak, az emberiség kezéből éppen ezen veszélyek elleni orvosszert ragadja ki, s mivel káros a tévelygés, tehát betiltja az igazság keresését.”¹⁰ A munkahipotézisek szükségességébe vetett meggyőződés és a tökéletlenségükről való tapasztalat eredményezi azt Keménynél, hogy adott érvelésének megfelelően hol az egyik, hol a másik oldalra helyezi a hangsúlyt, miközben a színvonalas teóriák megalkotását az igazság keresésének végtelenbe nyúló, szükséges és hasznos folyamatának tekinti. A minőségi szintet meg nem ütő életfilozófiákat Kemény többnyire hosszabb elemzés nélkül ironiával intézi el, miként a *Gyulai Pál* című regény egyik mellékszereplőjének, Pierrónak esetében láthatjuk, aki

először állhatatosan hiszi, hogy a lorettói szűz minden bonyodalmon segíthet, másodszor pedig meg van győződve, hogy kit a végzet kötéltre szánt, az nem fog vízbe fulladni: következőleg neki a csodákról való hit reményt, a végzetszerűség tana pedig mindig rezignációt nyújt. Kell-e ennél több?¹¹

A színvonalas elmélet elbizonytalanítása vagy akár megcáfolása ugyanakkor elismerést érdemlő szellemi teljesítménynek számít. Ennek jegyében az igen nagyra becsült angol történész, Macaulay főműve részleges magyar fordításának¹² recenziójában Kemény rendkívül elismerően méltatja a munkát:

[a]z annyit szenvedett és annyiszor csalódott Európában nincs párt, mely ne tanulhasson belőle arról, mit elfelejteni és amiben okulni kell. [...] Ha a tett embere voltál, e lapokat olvasván, megdöbbsz, s boldog vagy, hogyha az érzést, mely idegeiden átrezeg, nem kell lélekvádznak nevezned. [...] Ha pedig csak az elmélet, ha csak a politikai absztrakciók embere voltál, s tetted a gondolkozásból állott, ezen legidvesebb és legveszélyesebb tettekből, [...] még ekkor is, [...] azt gyanítom, hogy Macaulay művének nevezetesebb pontjainál bizonyos fájó érzés fog szívedre ködként borulni, mely saját kedvenc eszméidnek megingásait mutatja, s arra int, hogy doktrínáidra is ráfér valami abból, mit bölcs Salamon *vanitatum vanitas*-nak mond. [...] S isten látja: annyira voltunk csalhatatlanok, hogy lehetünk néhányan már kételkedők is! [...] Kétkedjünk bizvást! Csak egyben nem, ti, hogy az ember hivatása a jó után törekedni; a gondviselés természete a jót eszközölni.¹³

Az látszik körvonalazódnia, hogy Kemény lételméleti szempontból az emberi tudaton kívüli világot rendezettnek, valamint a gondviselés felügyelete alatt állónak és morálisan a harmónia irányába haladónak tekinti. Az ember érzékelő és értelmező képessé-

10 KEMÉNY Zsigmond, „Szemelvényi eljárásunk felől”, in KEMÉNY, *Korkiváratok...*, 181–197, 183.

11 KEMÉNY Zsigmond, *Gyulai Pál*, szerk., tan., jegyz. TÓTH Gyula, bev. BARTA János, 2 köt. Kemény Zsigmond művei (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1967), 1:279.

12 [Thomas Babington] MACAULAY, *Anglia története II. Jakab trónralépte óta*, ford. CSENGERY Antal, 2 köt. (Pest: Emich Gusztáv, 1853).

13 KEMÉNY, „Anglia története...”, 311.

gei azonban ezt a rendet csak nagyon töredékesen és elkerülhetetlen bizonytalansági faktoroktól kísérvé képesek megismerni. Ennek szellemében egy korabeli társadalmi és politikai folyamatokat elemző, 1854-es cikksorozatában megjegyzi, hogy „a gondviselés nem az emberek félelmei és reményei szerint halad”. Fejtegetései végén pedig világosan jelzi – mint erre már az olasz kérdés kapcsán is láttunk példát – saját spekulációinak ismeretelméleti státuszát:

Úgy hívők, hogy a keleti kérdés folyama alatt Angliának érdekében fekszik a gyármunkások ügyében is némi reformokat eszközölni, s ezért mondtuk cikkeink kezdetén azon *sejtelmünket* ki: miszerint a jelen parlamenti szak nem fejezethetik be idevonatkozó viták és határozatok nélkül. *S hitünket a később megjelent trónbeszéd igazolá.*¹⁴

A tévedés felelősségét és kockázatát vállalva kell tehát gondos, részleteket mérlegelő tanulmányozás után ismeretelméletileg reflektált következtetéseket levonni a múlt történéseiből azért, hogy a cselekvési kényszerben lévő ember számára olyan munkahipotézisek születhessenek, melyek az etikus tevékenység megalapozására kínálnak lehetőséget.

A jelenbeli tájékozódást a múlt értelmezési kísérlete nélkül kivitelezhetetlennek tartó Kemény Macaulay művének kapcsán felvázolja kora történetírásának előzményeit. Áttekintéséből kiderül, hogy számára a történeti teljesítmények megítélésekor az a döntő szempont, hogy a historiográfus milyen hipotézist alkot a történelem menetéről, és azt milyen következetességgel érvényesíti munkája során. A historiográfia történetében jelentős fordulatnak tekinti azok eljárását, akik „a tényeket az okok és következmények láncolatán át eredetökig” nyomozzák, és ezen az elven „a népek sorsának az egyetemiséggeli összefüggését s ezen összefüggésben a vezérfonalat” keresik.¹⁵ Határozottan kárhoztatja azonban azokat, akiknél eközben a „véletlen, az önkényes, a szélsőből eredett, mint a rendszerhez nem tartozó anyag” száműzöttetik.¹⁶ Saját korának kiemelkedő történéseit, különösen Rankét, Augustin Thierryt és Macaulay-t éppen azért dicséri, mert „a bölcselmi fonalat nem ejtették ugyan ki kezökből, de óvakodtak a történeteket és azok indokait az új eszmék, nézellek Prokrusztész-ágyába csigázni be.”¹⁷ Macaulay-t igen elismerően úgy jellemzi mint, aki „megmutatta az események folyamában az egyetemet és végzetszerűt, de aki egyszersmind csodálatos tapintattal [...] kijelelni tudta az egyéninek, a történetesnek, a szabad akaratból eredettnek hatását és horderejét is.”¹⁸ A történelem törvény- és véletlenszerű elemeinek megállapításához illetve a kettő arányának meghatározásához Kemény nem törekszik általános szabályokat megfogalmazni, hanem láthatóan a történész judíciumára és az adott események

14 KEMÉNY Zsigmond, „Állandó kérdések”, [hat közlemény]: *Pesti Napló*, 1854. feb. 1. [1169. szám], 1; 1854. feb. 8. [1174. szám], 1; 1854. feb. 11. [1177. szám], 1; 1854. febr. 14. [1179. szám], 1; 1854. feb. 16. [1181. szám], 1; 1854. feb. 17. [1182. szám], 1: 6:1. (Kiemelések tőlem. – Gy. L.)

15 KEMÉNY, „Anglia története...”, 313.

16 Uo., 314.

17 Uo., 314–315.

18 Uo., 310.

sokrétű analizésére (talán erre utal *tapintat* szavával) bízva a kérdés meggyőző elrendezését, de a két tényező érvényesítését a történetírás nélkülözhetetlen kellékének tekinti.

Ennek jegyében Kemény úgy látja, hogy a regények, melyek a történelmi szereplők középpontba állítása révén a nem szisztematizálható mozzanatokot is beépítik a múlt eseményeinek ábrázolásába, nagyon megtermékenyítően hatottak a történetírásra, ugyanis

hatalmasan munkáltak arra, hogy a történetírók, midőn az egyetemet adják, szigorúan felkeressék abban az egyéni befolyást is, s midőn jellemzik az általánost, fölismerhető képét hozzák a nevezetes embereknek is szemünk elébe. [...] E modor – ha a historikus nem a művészileg szép vagy művészileg igazat, de a történetileg hűt tartja szabályul – nemcsak nagy közönséget, de nagy becsét is szerez a történelemnek.¹⁹

A „történetileg hű” és a „művészileg igaz”, (illetve a szinonimaként használt a „művészileg szép”) fogalmának megalkotásával Kemény a történész és a regényíró célképzetét emblematikusan fogalmazza meg. A két eljárás mód egyik fontos megkülönböztetője éppen az, hogy a történelmi személyiségek jellemének alakulását mennyire szakadásmentesen folyamatosnak rajzolja meg a történet-, illetve a regényíró. Kemény saját regényírói tapasztalata az, hogy „a história jellemei többnyire nem eléggé motiváltak”, és ennek fő oka, hogy az életben a cselekedetek lényegi indítékainak többsége rejtve marad, akár a vizsgáló, akár maga a cselekvő számára is. Ennek megfelelően a történelmi személyiségek tetteinek

indoka szintén hozzátételeken vagy – mi még rosszabb – ostensibilitásokon [értsd: látzólagosságokon] épül. [...] Továbbá a história ezek közül is kénytelen csak a dokumentált, a hitelesen kisütött okokat fogadni el; a többiek mint pletykákat komoly bírói arccal visszautasítja. [...] Ezekből összesen az következik, hogy egy jellem az életben motivált, a históriában nagyjára motiválnak látszik; de ha a művészet által megint az életbe varázsolatik vissza, mihelyt csak a történelmi motívumok szerint cselekednék, minden ember motiválatlan jellemnek fogná tartani.²⁰

A jellemeket ábrázoló történész tehát, egyebek mellett, azt a hibát követheti el, „hogy képzelőerejének vagy hiúságának – melyet a hatásszomj zaklat – túlsúlya miatt könnyen eszményítheti s költői pótlásokkal kerekítheti ki jellemeit, mígnem végre azt, mit históriának akart készíteni, félig-meddig regénnyé teszi.”²¹ Ez utóbbi megállapításból számunkra az fontos, hogy Kemény nem a valóság-hűség alapján ítél. Saját ismeretelméleti pozíciójából nem is nagyon teheti, hiszen alapállása az, hogy a világ – a bibliai képet alkalmazva – csak legfeljebb tükör által homályosan tűnik fel az embernek. A valóság-hűség helyett az értékelés a műfaji elvárásokra tevődik át, és a fő kérdés

19 Uo., 315.

20 KEMÉNY, „Élet és irodalom”, 166–167.

21 KEMÉNY, „Anglia története...”, 315.

az, hogy a történész és a regényíró milyen mértékben egészíti ki és köti össze a történeti forrásokból származtatott tényeket a fantázia segítségével. Mindkettő rászorul a képzelőerő hozzájárulására, de míg a regényíró esetében kimondottan a kikerekítettség, a történész esetében a töredékesség meghagyása a cél. Ahogy a történész a túlzottan ítélt kikerekítettséggel a műfajváltás veszélyének teszi ki magát, a regényíró túlzott történeti hűségre törekedve követhet el hibát a műfajidegenség szellemében:

regényíró ne csak a különálló történelmi adatokat, de az események egész folyamatát is az azon összeköttetéseket, melyek tényről tényhez fűznek, vizsgálja meg, mielőtt tollat ragad; azonban hűségre törekedve, tudjon-e hűségnek okos határt szabni, különben két veszélynek teszi ki magát: *először annak, hogy kikerekített és összefüggő mesét nem adhat; másodsor pedig annak, hogy jellemeinek fejlesztésében a folytonosság és a szoros összefüggés megtárgyal, sőt nagy részben föl is áldoztatik.*²²

Az itt mondottak megerősítik, hogy Kemény számára a történelem maga és a történelmi szereplők motiváltsága, illetve jellemalakulása a tapasztalat töredezett formájában mutatkozik meg, hiszen a regényírónak éppen a „művészileg igaz” jegyében kell fantáziája segítségével a történelmi hűség ellenében kikerekíteni mind a jellemeket, mind az események menetét.

A történelemtől és a regényről alkotott elvi álláspontját Kemény jelentős logikai feszültséget tartalmazó állításokban fogalmazza meg:

[a] történelem egy soha be nem végzett egész, mely a múltból a jelenen át a jövőbe szövi magát, s még nagy korszakai sem oly kikerekítettek, mint a teoretikus elmék képzelik, a regénynek ellenben művészileg befejezettnek kell lenni, kiformált mesével, megoldott eszmékkel, célhoz vitt tényekkel, lepergett szenvedélyekkel és a katasztrófban elmondott költői igazságtétellel.²³

Az idézett tétel két részből áll: egy a történelem karakterére vonatkozó, történelem-szemléletet megalapozó, önmagában paradox kijelentésből („soha be nem végzett egész”) és egy a történelmi regénnyel szemben támasztott, regénypoétikát megalapozó elvárásorozatból, mely lényeges tekintetben szemben áll az előbbivel. Ezt a szembenállást emeli ki a két tömb logikai viszonyát meghatározó *ellenben* kötőszó. A két egység között fennálló mélyebb összefüggés felderítését érdemes a paradox állítás értelmezésével kezdeni. Egy, az ember által nem vagy csak korlátozottan uralt folyamat esetében, mint amilyen a történelem, a be-nem-végzettség azt jelenti, hogy a folyamat vizsgálható szakaszából – adott esetben a múltból és a jelenből – nem lehet a végkimenetelre nézve biztos állítást megfogalmazni. Úgy tűnik, Kemény számára ez a bizonytalanság a történelmet érdemben meghatározó jellemző, és egyben fő oka annak, hogy a történelemhez a töredezettség képzelet kapcsolódik. Ugyanakkor azt is láttuk, hogy hite sze-

22 KEMÉNY, „Élet és irodalom”, 169.

23 Uo., 169.

rint „a gondviselés természete a jót eszközölni”.²⁴ Ez egy olyan világnézeti beállítódásra vonatkozó tételmondat, melyet az iménti logika alapján csak bevégzett egészből lehetett volna levonni. Látható tehát egyrészt, hogy a *historia* egy egész kijelentés, a gondviselés természetére vonatkozó állítás, amely történetfilozófiai alátámasztásul szolgál, másrészt, hogy ez egy olyan megállapítás, mely racionálisan nem levezethető, így – ismeretelméleti státuszát tekintve – hitet vagy előfeltevést fejezi ki, melynek azonban nem kevesebb a funkciója, mint az, hogy olyan értékvonatkoztatási pontot biztosítson, melynek révén értelmet lehet tulajdonítani az emberi létezésnek. Ezen előfeltevés alapján tételezhető, hogy a megtapasztalható történeti folyamatok végső soron egy, az ember számára hozzáférhetetlen, pontosabban a bizonyosság jegyében nem igazolható egész végtelenbe nyúló megalkotásának szellemében zajlanak. Ezzel szemben a *historia soha be nem végzett* állítás, egy tapasztalatból származó és belátható érvekkel alátámasztható tézis, mely a történelmi tapasztalatokra építő, világban való tájékozódás nehézségeinek elvi alapjára fókuszál. Ez utóbbit erősíti meg egy nyomatékosító kiegészítés, mely külön hangsúlyozza, hogy még a múlt korszakai is csak elméletben kikerekített, kétes érvényű konstrukciók, melyek elfedhetik a történelem tapasztalat adta töredékességét. Ezzel a bevégzetlenségből származó töredékességgel áll ellentétben a regénnyel szemben támasztott elvárássorozat, melynek szellemében olyan befejezett és kikerekített egészként kell feltüntetni a mű tárgyaúl választott műltrészletet, hogy belőle a történelem menetére nézve harmonikus és megnyugtató morális rend rajzolódik ki, mely a költői igazságtétel révén kiengeszteli a világgal meghasonlott embert. Ezt szolgálják poétikai kellékeként a megoldott eszmék, a kiformált mese, a célhoz vitt tények és a lepergett szenvedélyek; olyan elemek, melyek a befejezettség mozzanatát foglalják magukba, és együttesen a célelvűség benyomását keltik. A történelmi regény tehát arra hivatott, hogy a művészet eszközeivel olyan múltbéli világot teremtsen, mely a *pars pro toto* elve alapján azt sugallja, hogy a *historia* egy olyan egész, melyből a világ morális harmóniájára lehet következtetni, és ezáltal megbékéltetően hat a befogadóra. Ezt az összefüggést Kemény egy másik cikkében világosan kimondja: „a költői igazságtétel – a művészi világ gondviselése – nem hagy hátra kedélyünkben semmi fájó, semmi ingerlő diszsonanciát.”²⁵

A történelmi regényírás gyakorlati kérdéseit boncolgató Kemény abból a tételből indul ki, hogy – az elmondottakból következően – a „*historia* úgy, mint van, sohasem művészi, a regénynek művészinek kell lenni”. Ezt követően saját fejtegetéseinek ismeretelméleti státuszára utalva állítása következményeit így részletezi:

Ezen eszmékből, ha igazak, következik egy csoport öntudatos hűtelenség, melyet a regényírónak a tények ellen elkövetni kell. [...] Ő össze nem függő jeleneteket közös kiindulási pont alá vonhat. [...] Az okok- és következményeknek szorosabb formát adhat. [...] A megszakított tényeket egymásból serkedőkké és folytonosakká teheti. [...] Egységet idézhet az események zilált tömbjében egy költött jellem vagy egy költött körülmény ál-

24 KEMÉNY, „Anglia története...”, 311.

25 KEMÉNY, „Eszmék a regény...”, 201.

tal. [...] S nagy okoknál fogva s nagy óvatosság mellett még arra is felszabadították, hogy ami a historiában hosszabb idő alatt történt, rövidebbnek képzeltesse; de itt aztán minden botlás sok illúziót ronthat szét.²⁶

Ebben az okfejtésben egyszerre kapunk képet arról, hogy Kemény milyennek látja a megtapasztalható történelmet, és arról, hogy ennek fényében milyen műveleteket gondol lehetségesnek annak érdekében, hogy a történelmi regénytől elvárt befejezettséget és kikerekítettséget elérje az alkotó. Az előbbi kérdéskör esetében újabb, megerősítő adalékokhoz jutunk a történelem töredezett karakteréről, hiszen a vizsgálódó a múlt összefüggéseinek tanulmányozása során, egyebek mellett, megszakított tényekkel és az események zilált tömbjeivel is szembesül. A második kérdéskör esetén – gondolatmenetem szempontjából – elég annyit kiemelni, hogy az egyes megoldások alkalmazásánál nem magának a történelmi hűségnek, hanem a *történelmi hűség illúziójának* fenntarthatóságát kell szem előtt tartani.

Az illúziókeltés kulcsfontosságú problémáját Kemény egy 1853-as cikksorozatban tárgyalja, ahol a színművekben az élethűségnek drasztikusan ellentmondó cselekményszöveget kritizálja mondván, hogy a

színpad ugyan e képtelenségeket eltűri, az engedelmes színpalak nem gátolják. De fordul-e valaha az életben hasonló elő? Bír-e mindez csak árnyékával is a valószínűségnek? Nincs-e meg hasonlításban a nézők tudalmával, a lélektannal, a tényekkel, az igazsággal? S támaszthat-e mély illúziót, mi a művészet feladata?²⁷

Néhány sorral lejjebb a kárhoztatott jelenségeket szenvedélyes kifakadásban úgy minősíti, hogy azok „képtelenek, örültháziak, a lélektannal, a művészettel, a józan ésszel és a hülyék által is megfogható valószínűséggel, élethűséggel, lehetőséggel ellenkezők”.²⁸ Az ebben a kifakadásban rejlő, illúziókeltésre utaló követelményt a történelmi regény poétikájára alkalmazva arra a következtetésre lehet jutni, hogy a regénynek a szigorú történelmi hűséggel szakítva autonóm univerzumot kell teremtenie, aminek további peremfeltétele, hogy a fantázia segítségével megformált elemek és összefüggések hozzáadásával létrehozott fiktív világ ne ellenkezzen olyan mértékben a befogadók tapasztalatával, a múltból való tudásával („tudalmával”), hogy az veszélyeztesse a műalkotás elhithető erejét. Erre példát Kemény a történelmileg változó szokásrendre épülő, a befogadó jelenétől eltérő erkölcsi rend regénybeli alakításával hoz:

a regényíró a miénktől különböző erkölcsi fogalmak hatását a jellemre és cselekvényekre történelmi hűséggel rajzolhatja le mindazon esetekig, melyekben lehetséges a közönség a művészet varázsereje által a maitól idegen világnézetbe áttenni; de ha e lehetőség megszűnt, ha az olvasó a történelmileg igaz erkölcsi motívumokat a belőlök folyó tettekre

26 KEMÉNY, „Élet és irodalom”, 164.

27 KEMÉNY, „Színművészetünk ügyében”, 300.

28 Uo.

többé alkalmazni nem bírná, s ha emiatt a jellemeket okvetlenül félreértene, már ekkor a regényíró a hűséget áldozza a művészetért föl, s az erkölcsi fogalmakat modernizálja ott, hol régi alakjokban ferde hatást szülnének.²⁹

A történelmi regény fiktív világának illúziókeltő ereje – belső felépítettsége koherens rendjén túl – nagyrészt azon alapul tehát, hogy nyújt-e annyi otthonosságot az olvasónak, melynek segítségével a számára új vagy történeti tudásával esetleg ellenkező elemek nem teszik az irodalmi alkotás világát hiteltelenné. Ezen otthonosság elérése érdekében szögezi le Kemény, hogy „a történelmi regénynek nemcsak művészileg szép és igaznak, de – bizonyos [...] határokig – historióra hűnek és igaznak kell lenni.”³⁰ És ugyanezen okból eredően mond emelkedett hangú védőbeszédet a regényben megjelent részletek mellett is:

Ha a jó regényt detailjaiból kiveszed, kivetted éltető, elevenítő legéből. [...] S midőn részleteit általánosítád, ezáltal kipárologtattad a műből az idő zamatját, az egyén sajátosságait, a kor színét, a művészeti tökélyt, a viszonyok pontos rajzát, a valóságát, az igazságot, a hűséget és elhomályosítád az élet sugarainak megtöréseit, visszatükrözéseit s azon büvös világítást, melyet a létező világ vetett a költőire.³¹

Addig a határig kell tehát igazodni a történelmileg hűhöz (különösen annak köztudott részéhez), amíg ez a ragaszkodás nem veszélyezteti a művészi igaz jegyében megcélzott kikerekítettséget. Az epikai hitelnek ez a történeti regényre alkalmazott elképzelése közel áll az Arany János által valamivel később kidolgozott eposzi hitel fogalmához.³²

Kemény gondolatrendszerében a múlt tanulmányozása révén elméletileg megszerzhető tudás azon a történelemtéren alapul, mely az előfeltevés szerint teleologikus jellegű, értelemadó egész, ugyanakkor megtapasztalható bevégtelenségéből fakadóan töredezett, és így csak partikuláris, sokszor bizonytalan igazolhatóságú tudás forrása. A múlt történései mutatnak ok-okozati viszonyon alapuló törvényszerűségeket, de ez nem jelenti azt, hogy az események egy része ne viselné magán a nagy rendszerbe nem illő, egyéni, szabad akaraton alapuló döntések következményeit és a véletlenszerűség bélyegét. Az ilyen jellemzőkkel bíró történelemtörténet két konvenciórendszer, a történelemírás és a művészet (esetünkben a történelmi regény) eszközeivel tud képet adni az ember, aki korlátozott megismerő és értelmező képességekkel rendelkezik.

29 KEMÉNY, „Élet és irodalom”, 162–163.

30 Uo., 155–156.

31 KEMÉNY, „Eszmék a regény...”, 207–208.

32 Vö. ARANY János, „Dózsa Dániel: Zandirhám”, in ARANY János, *Prózai művek*, 3 köt. kiad. NÉMETH G. Béla, Arany János összes művei 11 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962–1968), 2:11; DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyit mesterünk: Arany János kritikusi öröksége* (Budapest: Argumentum Kiadó, 1992), 165–183; TAKÁTS József, „Arany János szokásjogi gondolkodása”, in TAKÁTS József, *Ismerős idegen terep: Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, 202–233 (Budapest: Kijarat Kiadó, 2007), különösen: 219–220; MARGÓCSY István, „Mi is az az epikai hitel?: Arany János koncepciójának »revíziója«”, in „Összel”: *Arany János és a hagyomány*, szerk. SZILÁGYI Márton, 229–246 (Budapest: Universitas Kiadó, 2018).

A történelmi hűség követelményéből adódóan Kemény elvárja a történetírástól, hogy a megtapasztalható tényekre építse leírásait, és ezért – a múlt töredezettségét szem előtt tartva – megtagadja tőle, hogy egyetemes érvényű értelemtulajdonításra irányuló műveleteket végezzen. A történelemírástól megkívánt, (általam) partikulárisnak minősített tudás azonban egyáltalán nem lebecsülendő, annak ellenére sem, hogy a múlt történéseire vonatkozó adatok szórványosak, és a történész nem tudja elfogultságait teljesen levetkezni. A történelemben érvényesülő oksági viszonyokból az események menetével kapcsolatos szabályszerűségek állapíthatók meg, melyek segíthetik a cselekvési kényszerben lévő, etikus magatartás igényével fellépő embert felelős döntések kialakításában, hiszen Kemény történelemfelfogása teret enged az egyén befolyásának is. Ennek a koncepciónak a jegyében olvashatjuk szerzőnké, aki a magyar korrupció 1840-es években elharapózott formája, a korteskedés megakadályozásáról publikált reformjavaslatot, hogy aki tisztában van a történelem oksági rendszerével és az emberi döntések súlyával, az

nem tekinthet többé tunya fatalizmus tetterőtlenységével a polgári viszonyok szövedékeibe; nem ígérhet gyermekies hittel tabula votivát a vakeset hatalmának, hogy az okok és következmények láncolatától független törvények szerint zátonytól el- és révbe bevezesse az alkotmányt, hanem törhetlen lélekéberséggel fogja kémleni a közállomány léteget [itt: szervét, organizmusát],³³ kísérni azon erőket és hatásokat, melyek folytonosan munkálnak és változtatnak, mérlegelni a törekvés célját és a siker valószínűségét.³⁴

Nem kevesebb, mint az értelmes emberi tevékenység egyik lehetősége kapcsolódik tehát a történelem tanulásának ehhez a formájához. A múlt stúdiumából megszerezhető ilyenfajta tudás az eddigiekkel összhangban az államügyekben érdekeltek és a tudósok számára tűnik igazán vonzósnak. Erről tanúskodik egy megjegyzés, mely szerint „az, mit történelmileg hűnek és igaznak nevezünk, az előadó történetéből a tudósok és státusférjak számára – kik az általánost, az irányt, a fő jelleget keresik – elég jól merül [...] ki”.³⁵

Kemény gondolkozására az az intellektuális erőfeszítés jellemző, hogy megpróbálja lehetőségig összesimítani a logikailag egymással szemben álló két tényezőt: hitét, hogy a világra, a történelemre értelemadó egészként tekintsen, és azt a tapasztalatot, hogy a történelem töredezett, és ezért értelemadó voltát nem lehet megtapasztalni. A történelemnek ezt az általa jól körülírt két ellentétes karakterét két egymástól különböző eljárásokat alkalmazó diszciplína van hivatva hasznosítani. A történelemírás feladata végső soron a megértés, a történelmi regényírás pedig az érték meghatározás. Ennek szellemében várja el Kemény a regénytől,

33 CZUCZOR Gergely és FOGARASI János, szerk., *A magyar nyelv szótára*, 6 köt. (Pest/Budapest: Emich Gusztáv, 1862–1874), 3:1458. hasáb.

34 KEMÉNY Zsigmond, „Korteskedés és ellenszerei”, in KEMÉNY Zsigmond, *Változatok...*, 7–180, 8.

35 KEMÉNY, „Élet és irodalom”, 156.

hogy a szépízlési élvezet mellett nyújtson valami más rezultátumot is, melyet világnézetnek vagy bölcselmi eszmének, vagy a társadalom feletti ítészetnek, vagy a létező viszonyok művészi utánképzésének, vagy korrajznak, vagy egy még meg nem oldott erkölcsi és állami problémának, vagy egy szenvedély eddig még jól ki nem lesett mozzanatának, vagy egy révpárnak, melybe a hányatott emberiség siet, egy tengernek, melyen küzdünk, egy csendhelynek, melyet a küzdés eredményeiért odahagyánk, [...] jövőnek, jelennek, múltnak nevezhessünk.³⁶

A regénynek tehát valami olyan eredményt kell felmutatnia, mely a célosság vagy a lekerekítettség révén egészként szolgál, és világszemléleti tájékozódási pontot kínál. A történelem így felfogott két aspektusa kiegészíti egymást, mert az egyik a filozofikus irányadást a másik pedig a gyakorlati életben való eligazodást segítheti. A kettő együtt teheti lehetővé az értelmes lét jegyében történő felelősségteljes cselekvést. Mégis, úgy tűnik, a történelem felé forduló Kemény szívéhez a regény vonatkozásai álltak közelebb, mert a két aspektus szembeállításakor a művészet kínálta lehetőséget helyezte előtérbe mondván: „[t]eremtsd tehát vissza a múltat, a történésznél hűbben, mert művésziileg.”³⁷ További kérdéseket vehet fel, hogy Kemény Zsigmond a múlt megközelítésének elméletileg gondosan szétválasztott két módját saját történet-, illetve regényírói gyakorlatában mennyire következetesen alkalmazta.

---

36 KEMÉNY, „Élet és irodalom”, 153–154.

37 KEMÉNY, „Eszmék a regény...”, 196.